

СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИФОРМУВАННЯ ЧИСЛІВНИКА *ОДИН* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті аналізується становлення та виформування нумеративних утворень першого десятка, а саме: числівника один, що з історичної точки зору належить до прикметникового типу, в українській та почасти в інших слов'янських мовах.

Ключові слова: числівник, числівники першого десятка, кількісні числівники, праслов'янська, давньоруська, українська та слов'янські мови.

В статье анализируется становление и формирование имен числительных первого десятка, а именно: числительного один в украинском и в некоторых славянских языках.

Ключевые слова: имя числительное, числительные первого десятка, количественные числительные, праславянский, древнерусский и славянский языки.

In the article is analyzed the emergence and formation of numeral formed of the first ten units, namely the numeral one in the Ukrainian and some other Slavonic languages.

Key words: numeral, numerals of the first ten, cardinal numerals, old Ukrainian and Slavonic languages.

В історії людської думки, у пізнанні навколишнього світу, розвиткові науки проблема кількості займала і займає особливе місце. Весь хід спочатку елементарного пристосування людини до навколишнього світу, її практичної діяльності, а потім і наукових пошуків людства був нерозривно пов'язаний із використанням кількісних показників, вимірів та обчислень [5, с. 7].

За традицією, що склалася на сьогодні, повнозначна частина мови, яка означає кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість, називається числівником, наприклад: *один, двоє, одна ціла дві десятих, кільканадцять*.

У слов'янському мовознавстві значний внесок у розробку становлення та виформування поданого класу лексем зробили такі лінгвісти: М. Івченко, Г. Арполенко, К. Городенська, Г. Щербатюк, Т. Лукінова, І. Вихованець, Ю. Карпенко (досліджували числівники української мови в синхронічному та діахронічному аспектах), С. Глускіна (російської мови), А. Чеберук (білоруської мови), Я. Зенюкова (польської мови) та М. Басай (чеської мови). Проте не всі питання нині є остаточно висвітленими. Потребують доопрацювання ті, що пов'язані з числівниковими утвореннями прикметникового типу.

Отже, метою нашої статті є дослідження становлення та виформування нумеративних утворень першого десятка, а саме: числівника *один*, що з історичної точки зору належить до прикметникового типу, в українській та почасти в інших слов'янських мовах.

У науковій літературі чітко простежується думка про те, що лексеми, якими позначається число, кількість предметів або їх порядок при перелікуванні, належали до найдавнішого шару лексики – індоєвропейського, у якому функціонували у складі класу імен. Свого часу, числівник відокремив від класу імен Ф. Буслаєв, а М. Ломоносов у розряді імен поряд з іменниками та прикметниками поставив і числівник. Становлення числівника, як окремого класу слів, розпочалося у XIII-XVII століттях, а завершилося – на початку XIX століття. В окрему повнозначну частину мови його виділив Г. Павловський.

Коріння сучасної системи позначення кількості (десятькова система лічби, в основі якої лежить рахунок по десяти пальцях) сягає індоєвропейської давнини. Науковці вважають, що поняття «числа» абстрагувалося від поняття «людина» (вдавалися, щоправда, наші пращури до камінців, паличок, вузликів, однак частини тіла виявилися найзручнішим лічильним пристроєм), наприклад: «Етимологічний словник російської мови» подає такі дані до числових назв – число 5 (п'ять) утворилося від назви частини руки людини «п'ять»; 10 (десять) – від «дві руки»; число 20 (двадцять) виформувалося на основі поняття «людина». Також використовався й завершальний тип рахунку, наприклад: *сам-п'ят*, тобто *сам п'ятий* [7]. Таким чином, на початковому етапі розвитку наявні в мові числові назви були пов'язані з потребою рахувати конкретні предмети. Однак у подальшому процесі абстрагування від конкретних множинностей свою роль відіграло прагнення людини не тільки задоволь-

няти матеріальні потреби (без наявності співвідносних величин не міг відбутися в давнину спочатку еквівалентний обмін, а згодом – і торгівля), а й розуміти навколишній світ.

Уже на давньокиївському ґрунті, як і на старослов'янському, числові назви мали абстрактне числове значення, яке з'явилося після втрати предметності. Переважно це були прикметники або іменники з усіма чи майже з усіма властивими їм на той час формами, наприклад: *одинъ, дѣва, триє* подібно до прикметників змінювалися за родами, числами і відмінками, залежно від форми означуваного ними іменника, а інші *пять – десять, съто, тысяча* мали граматичні ознаки іменників (належали до якогось одного роду і відмінювалися за іменниковим типом в однині, множині та двоїні).

З історичного погляду до простих за будовою числівників належала невелика група слів: *одинъ, дѣва, триє, четыре* (форми чоловічого роду), *пять, шесть, семь, осмь, девять, десять, сорокъ, съто, тысяча* та числа на позначення великих кількостей *тъма, нсѣвѣда, легсонъ*.

Оскільки, як було зазначено вище, числівники виформувалися з класу імен, тому серед нумеративних утворень чимало таких, що мали в давнину прикметниковий характер. Найдавнішу групу прикметників з числівниковими коренями складають утворення **ръrvъ – *desęť*; другу групу становлять кількісні числівники **jedinъ – *cętyri* і слово **oba*; до третьої групи належать числівникові прикметники з формантами *-*oj(ь), -*er(ъ)/*or(ъ)* – утворення з дистрибутивною семантикою, звідки походять чеські видові числівники, українські та російські збірні [5, с. 76].

Прокоментуємо становлення та виформування деяких лексем другої групи, а саме: числівника *один*. У сучасній українській мові він має форми чоловічого, жіночого і середнього родів однини (*один, одна, одне(о)*) та форму множини (*одні*) й таку парадигму відмінювання: наз. одн. *один (одна, одне (о))*, род. одн. *одного (однієї (одної), одного)*, дав. одн. *одному (одній, одному)*, знах. одн. *один (одного), одну, одне (одного)*, орудн. одн. (*одним, однією (одною), одним*), місц. одн. (*на одному (однім), одній, одному (однім)*); наз. мн. *одні*, род. мн. *одних*, дав. мн. *одним*, знах. мн. *одні (одних)*, орудн. мн. *одними*, місц. мн. *на одних* [6, с. 84]. Як стверджує В. Винницький, у всіх відмінкових формах однини й множини подані лексеми вживаються з флективною акцентуацією. Якщо ж числівник *оди́н (одна́, одне́, одно́)* в непрямих відмінках утворює стійку сполуку, то в ньому наголос відтягується на перший склад основи: *всі до́ одного, одне́ до́ одного, оди́н за́ одним, оди́н по́ одному; оди́н одному, одне́ одному; одні́ одним; ні́ одного, ні́ одному; оди́н одного, одна́ одну, одно́ одне, одні́ одних; оди́н за́ одного, одна́ за́ одну, одно́ за́ одне, одні́ за́ одних; оди́н з́ одним, одна́ з́ одною, але з́ одного́ слова* [1, с. 98].

З історичного погляду цей числівник стоїть найближче до прикметників в усіх сучасних

слов'янських мовах і за граматичними формами, як пише Т. Лукінова, може розглядатися як прикметник. Порівняймо: псл. **jedinъ, -a, -o*; укр. *один, одна, одне*; рос. *один, одна, одно*; блр. *адзін, адна, адно*; польськ. *jeden, jedna, jedno*; чеськ. *jeden, jedna, jedno*; слц. *jeden, jedna, jedno*; болг. *един, една, едно* тощо [5, с. 92].

Числівник виформувався з праслов'янської форми **jedinъ*, в основі якої (на сьогодні ця думка є найбільш переконливою), лежить індоєвропейське утворення **eino- / *oino-*, що розглядається як слово займенникового походження з первісними значенням «один», ускладнене на слов'янському ґрунті часткою **ed-* (однак у науковій літературі були й інші спроби пояснити походження лексеми чи її компонентів – наукові розвідки О. Шахматова, А. Вайяна, А. Мейє, В. Махека) [5, с. 93].

На давньокиївському ґрунті числівник *одинъ* є слов'янським новотвором, у якому засвідчується фонетична зміна буквсполучення *je* в *o* на початку слова (з **jedinъ*). Від праслов'янського періоду слов'янські племінні діалекти успадкували початкове сполучення *je*. Традиційно його вважають характерною рисою лише східнослов'янських мов [2, с. 113-114; 3, с. 56; 4, с. 143]. Хоча наслідки цього явища (у тій чи іншій мірі) проявилися, як переконують деякі науковці, в інших слов'янських мовах [2, с. 128].

У протоукраїнських говорах зміна *je* в *o* відбувалася перед складом з голосним переднього ряду *i, ě, e, ę*, окрім *ь*, наприклад: **jezero – озеро, *jedinъ – одинъ, *jelęнь – олень, *jesęнь – осень, *jesętrъ – осетръ*. Якщо ж у наступному складі був голосний заднього ряду *u, u, a, o, o, ь* або *ь*, то за таких умов початкове *je* в *o* не змінювалося, наприклад: *jeжъ, jeжа, jeль, jeму, jeго* (рос. *ѣж, ежа, ель, ему, его*). Це є найімовірнішим поясненням українського діалектного *e* на початку слова *еден* (із **jedinъ*).

Як стверджують мовознавці, у процесі переходу початкового сполучення *je* в *o* на початку слова певну роль (допоміжну) відігравав також і наголос. Перехід відбувався тільки тоді, коли наголошеним був перший або другий склад слова [2, с. 114; 3, с. 55; 4, с. 146].

В окремих випадках зміна початкового *je* в *o* зумовлювалася, як вважають дослідники, дією аналогії. Так, наприклад, у словах **jedьna, *jedьnogo*, за аналогією до лексеми **jedinъ*, виник початковий *o*, хоча умов для цього не було.

Процес зміни початкового сполучення *je* в *o* розпочався, очевидно, з втрати протетичного *j*. Отже, в *o* переходив, власне, *e*, коли він почав вживатися на початку слова без попереднього *j*, а не сполучення *je* в цілому. Як відомо, голосний *e* на початку слова для давньоруської мови не був властивий. Саме тому після втрати *j* перед початковим *e* артикуляція його стала змінюватися, переміщуючись у сферу артикуляції голосних заднього ряду, тобто голосний *e*, лабіалізуючись, переходив у цій позиції в *o* (схематично це може виглядати так: *e → ǝ → o → o*), наприклад: **jezero →*

ezero → *özero* → *˚zero* → *озеро*; **jesenʹ* → *esenʹ* → *ösenʹ* → *o'senʹ* → *осень* тощо.

Давньокиївські писемні пам'ятки початкове *o* на місці давнішого *je* засвідчують з XI століття, наприклад: *одинь* (Ізборник Святослава 1076 р.), *озерома* (Повість минулих літ).

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах початкове сполучення *je* збереглося, наприклад: польськ. *jeden, jesien, jelen, jezioro, jesiotr*; чеськ. *jeden, jesen, jelen, jezero, jesetr*.

Вживання *e* на початку слова, що зрідка трапляється в сучасній українській мові, замість очікуваного *o*, а саме: *єдиний, єдність*, можна пояснити впливом старослов'янської мови, зокрема – старої книжної традиції.

До того ж найдавніші писемні пам'ятки свідчать, що початкове *o* виникало не тільки зі сполуки *je* в слов'янських лексемах, а й на місці *e* у запозичених словах, насамперед із грецької мови, наприклад: *Олены* (Остромирове євангеліє 1056-1057 рр.), *охи́днова* (Юр'ївське євангеліє 1120 р.), *Офросинья* (Напис 1161 р.), *Овгенья* (Добри-лове євангеліє 1164 р.) тощо.

Початкове *o* в цій позиції широко засвідчене і українськими пам'ятками пізнішого періоду, наприклад: *Охрѣмъ* (Грамота 1392 р.), *Олена, Олихвиръ, Остапъ, Охрѣмъ* (Актові книги Полтавського міського уряду XVII ст.), *Остапъ* (Літопис Величка) тощо.

Із таким *o* фіксуються власні імена та деякі загальні назви й у сучасній українській мові, наприклад: *Олена, Овсій, Остап, Охрім, Олехвір* (розмовний варіант), *оксамит*.

Аналогічна зміна відбулася і в іменах *Олег* та *Ольга*, запозичених із давньоскандинавської мови,

а саме: *Helga* → *Ельга* → *Ольга, Helgu* → *Ельгъ* → *Олегъ* → *Олег* [2, с. 115].

Сучасна українська мова зберігає форму *один*, хоча ще й на сьогодні у південно-західних говорах трапляються форми типу: *оден, еден, їден*. Також в українському живому мовленні при лічбі нерідко замість форми числівника *один* використовують іншу синонімічну лексему – *раз*, яка фіксується й іншими слов'янськими мовами – російською, білоруською, польською, чеською, словацькою тощо.

Отже, форма лексеми *один* має свою історію: виформувалася на давньокиївському ґрунті з праслов'янської мови і має індоєвропейське коріння; належить до найдавнішої групи лексем із числівниковими коренями прикметникового типу; фіксується, як свідчать наведені матеріали, й іншими слов'янськими мовами – російською, білоруською (східнослов'янська підгрупа), словацькою, чеською, польською (західнослов'янська підгрупа), болгарською (південнослов'янська підгрупа). Спільним для цих мов є те, що вся теоретично безмежна кількість чисел виражається за допомогою невеликого набору первинних лексичних елементів – числівників, насамперед простих за будовою (так звані назви чисел першого десятка). Про ступінь поширеності таких нумеративних одиниць свідчать дані Частотного словника, у якому числівник *один* входить до першої сотні найчастіше вживаних слів. Так, наприклад, лексема *один* у цій сотні в українській мові стоїть на 52 місці; у російській – на 36 місці; у чеській мові – числівник *jeden* займає 53 місце [5, с. 23]. Тому десяткову позиційну систему числення з однаковим зображенням цифр, як найзручнішу, прийнято зараз майже в усьому цивілізованому світі. Сучасне ж вираження категорії кількості є значним елементом загальнолюдської культури.

Умовні скорочення

Скорочення ремарок

дав. – давальний
знах. – знахідний
місц. – місцевий
мн. – множина
наз. – називний
одн. – одна
орудн. – орудний
род. – родовий

Скорочення назв мов

блр. – білоруська
болг. – болгарська
польськ. – польська
псл. – праслов'янська
рос. – російська
слц. – словацька
укр. – українська
чеськ. – чеська

ЛІТЕРАТУРА

1. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. школа, 1984. – 160 с.
Історична грамати́ка української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. – К. : Рад. школа, 1962. – 510 с.
2. Історична грамати́ка української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. – К. : Рад. школа, 1980. – 319 с.
3. Історія української мови: Фонетика / [відп. ред. В. М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
4. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова. – К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.

5. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; Інститут української мови. – 4-те вид, випр. й доп. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 84.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1971. – Т. 3 (Муза – Сят). – 827 с.

© Зинякова А. А., 2013

Дата надходження статті до редколегії 05.04.2013 р.

ЗИНЯКОВА Анжеліка Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та лінгводидактики Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: історія української мови, акцентологія, сучасна українська літературна мова.